

Друга половина 1950-х — середина 1970-х рр., на думку Г. Д. Казьмирчука, є апогеєм ідеологізації декабризму. При цьому високо оцінюється прагнення В. В. Пугачова відійти від усталених концепцій. Автор відзначає, що саме в цей період здійснювалися спроби комплексного підходу до проблеми формування світогляду декабристів, посилювалася увага до висвітлення питання «декабристи і слов'янські народи». Автор розглянув внесок представників суміжних з історією гуманітарних наук в дослідження окремих аспектів життя й діяльності членів таємних декабристських організацій.

Найбільший за обсягом розділ своєї монографії Г. Д. Казьмирчук присвятив аналізу сучасної літератури про «апостолів правди», справедливо відзначивши, що 150-річчя повстання декабристів зумовило «бурхливий інтерес» до історії цієї події. Як пише автор, протягом останніх п'ятнадцяти років остаточно сформувалися регіональні школи декабристознавців, було проведено чимало наукових конференцій, в роботі яких взяли участь не тільки відомі вчені, але й студенти університетів та педагогічних інститутів. Вірно, на наш погляд, вказується, що після 1975 р. почався якісно новий етап у вивченні руху декабристів, насамперед завдяки значному розширенню джерельної бази. Автор виділив два перспективних напрями у розвитку сучасного декабристознавства. Це створення політичних портретів «споборників святої волі» і дослідження краєзнавчого характеру. Проте, на жаль, Г. Д. Казьмирчук, скоріше, просто констатує цей історіографічний факт, ніж подає ґрунтовний аналіз праць подібного плану. Зокрема, дуже побіжно розглянуто внесок вітчизняних істориків та краєзнавців у висвітлення перебування «провісників свободи» в Україні, особливо на території північно-східних областей нашої держави. Так, автор не розкрив стан наукової розробки проблеми «Декабристи і Чернігівщина», «Декабристи і Полтавщина» тощо.

Проте в цілому досить вдалою, на нашу думку, виявилася спроба Г. Д. Казьмирчука проаналізувати досягнення й проблеми декабристознавства протягом семи з половиною десятиліть, накреслити перспективи подальшого дослідження цієї цікавої сторінки у вітчизняній історії. Цінність монографії полягає ще й у тому, що автор не робить остаточних висновків, а, навпаки, запрошує до дискусії. Отже, будемо сподіватися, що вихід у світ праці Г. Д. Казьмирчука приверне увагу науковців до руху декабристів і активізує вивчення даної теми.

М. К. БОЙКО (Чернівці),
А. В. СІЛКІН (Київ)

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: В 2 КН.

Керівник авторського колективу П. П. Толочко.

К., вид-во «Либідь». — Кн. 1. — 1994. — 237 с.; Кн. 2. — 1995. — 222 с.

Громадськість давно чекала на видання такого роду. Потреба в синтетичних історичних працях існує завжди. Та особливо нагальною вона стала в останні чотири-п'ять років, коли розпочалася цілеспрямована й масова міфологізація історії України. Неосвічені, зате надміру політизовані й самовпевнені дилетанти звальюють на голови довірливих читачів гори тенденційних вигадок і нісенітниць, причому нерідко таких, що породжують недоброзичливість, а то й ворожнечу до інших народів. А дійсно наукові праці із стародавньої історії України, розраховані на студентів вузів, були відсутні. Рецензоване видання, затверджене Міністерством освіти як навчальний посібник для вищої школи, заповнює цю прогалину. Проте зна-

чення двотомника, передусім наукове, далеко виходить за рамки підручника.

Українських вчених-археологів та істориків уже давно непокоїла відсутність узагальнюючої науково-популярної праці з давньої української історії. Видані 1957 р. «Нариси стародавньої історії Української РСР» (відповідальний редактор С. М. Бібіков) відповідали рівневі тогочасної науки. Проте за минулі десятиліття вони, природна річ, застаріли. Разом з тим за цей час дослідники Інституту археології Національної Академії наук України відкрили, опублікували й узагальнили величезну кількість матеріальних і епіграфічних джерел з нашої історії. Видано чимало індивідуальних монографій, тритомну «Археологію Української РСР» (К., 1985 — 1986), перші томи українського і російського багатотомного видання «Історія Української РСР». Так був закладений фундамент для створення нової колективної праці, яка б не лише узагальнила наукові надбання останнього сорокаріччя, а й у доступній масовому читачеві формі відобразила загальну картину нашого далекого минулого. При написанні «Давньої історії України» авторський колектив під керівництвом П. П. Толочка застосував новаторський підхід до розробки проблеми, який передбачає насамперед посилення уваги до проблем етногенезу та етнічної історії, духовної історії, зв'язку людини з природою і взагалі — до гуманістичних характеристик давніх суспільств. Покладена в основу двотомника наукова теорія не відкидає формаційного методу вивчення минулого, однак при цьому автори відмовилися від зосередженості на соціально-економічних його аспектах, що зашкоджувало дослідженню проблем цивілізаційного характеру, питань формування пріоритетів життєдіяльності, способу мислення, світосприйняття, духовності людей далеких епох.

У «Передмові», написаній керівником авторського колективу, наголошується на ролі археології у дослідженнях надзвичайно важливої теми — генезису матеріальної й духовної культури українського народу. Йдеться про вклад в неї етносів, що жили з незапам'ятних часів на обширі України перед появою на історичній сцені слов'ян. Як пише П. П. Толочко, «протягом тисячоліть різноетнічні народи поступово витворювали на території України певні генетичні споріднені традиції способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури, котрі, закріплювані, урізноманітнювані та збагачувані на кожному новому історичному етапі, врешті-решт склали матеріальні й духовні підмурки менталітету українців» (с. 7).

Такий підхід є дуже далеким від примітивного автохтонізму XIX ст. (він і досі залишився надзвичайно поширеним серед дилетантів) згідно з яким предками українців, а то й праукраїнцями, автоматично оголошуються чи не всі етноси, які жили на землі нинішньої України з часів палеоліту. Оригінальність наукової концепції «Давньої історії України» можна продемонструвати на прикладі тлумачення трипільської культури, яку багато гарячих і мало обізнаних в археології голів не так давно оголошували українською, а в самих трипільцях бачили наших предків. «Ми не знаємо навіть, якою була питома вага безпосередніх нащадків трипільців у етногенезі людності бронзового віку. Та попри все це можна з усією певністю твердити, що цілий ряд елементів трипільської культури... стали органічною належністю культури українського народу» (с. 8).

Отже, не прямолінійний біологічний чи антропологічний зв'язок між давніми попередниками слов'ян через східнослов'янський етнос з українцями, а спадкоємність історичних традицій, їх вияв у духовності, політичному розвитку, матеріальній культурі тощо. Є всі підстави погодитися із словами, якими завершується «Передмова»: «В ідеологічному, етнопсихологічному, філософському, життєдіяльному планах східний слов'янин, а відтак і українець — не одвічна біологічна й історична данність, а результат тривалої еволюції людського життя на наших землях, спадкоємець усіх попередніх народів, котрі спільними зусиллями витворили підвалини його специфічно-національних способу життя та світогляду» (с. 9).

Перед авторським колективом стояло непросте завдання — викласти складні, часом дискусійні й суперечливі проблеми давнього минулого у доступній і цікавій формі. З цим завданням автори впоралися, тому що кожний з них є відомим фахівцем з тієї чи іншої проблематики і збагатив розповідь про теорії й концепції сучасної науки власними спостереженнями, побудованими на особистих дослідницьких студіях.

Найважче, мабуть, прийшлося авторові 1-го розділу «Первісна доба» Д. Я. Телегіну. Поява і розселення первісних людей на території України подані у широкому світовому контексті, через що часом губляться особливості їхнього поширення й життя саме в нашому регіоні. Необхідна сама по собі розповідь про матеріальні культури палеоліту, мезоліту, неоліту й бронзи здебільшого затуляє собою самих людей тих епох, хоча й відчувається намагання автора вести виклад в історичному ключі. Позитивною якістю цього та усіх інших розділів «Давньої історії України» є постійні згадки про численних вчених, чий внесок до розробки відповідної проблематики був особливо вагомим. Трапляються, щоправда, й прикрі недогляди. Так, у переліку дослідників трипільської культури забутий один з найголовніших — С. М. Бібіков, автор класичної книжки «Ранньотрипільське поселення Лука-Врублевська на Дністрі» (1953). Дещо модерністським виглядає твердження Д. Я. Телегіна, ніби за доби бронзи «суспільство поступово переходило від первісно-общинного ладу до станово-класового» (с. 85) — це станеться набагато пізніше, принаймні у скіфському середовищі.

Логічно та яскраво, в проблемно-дискусійному плані написано 2-ий розділ «Скіфо-сарматський час» (В. Ю. Мурзін — § 1 — 7, О. В. Симоненко — § 8). У центрі уваги авторів люди того періоду. Здається, особливо вдалися кіммерійці — загадковий народ, мало й суперечливо відбитий у писемних джерелах і археологічно досліджений недостатньо. Історія цих войовничих попередників скіфів у Причорноморських степах органічно пов'язується В. Ю. Мурзином з історією племен лісостепової зони території України. Археологічні культури й пам'ятки в цьому розділі — не предмет самодостатнього опису, ними предметно і тактовно ілюструється розповідь про насельників Північного Причорномор'я. Хоча ареал розселення скіфів дуже широкий — Ассирія, Близький Схід, Передня Азія, автор зосереджується на історії скіфського етносу саме на землі України. Відомості про скіфів набагато краще від кіммерійців відбиті в писемних джерелах, і їх свідчення вміло зіставляються з археологічними даними.

Основний автор 2-го розділу В. Ю. Мурзін слушно робить акцент на головних подіях і явищах скіфської історії, насамперед, на знаменитому поході Дарія до Скіфії й персько-скіфській війні. Як на мене, розповідаючи про високі зразки так званої скіфської торевтики, варто було б сказати, що все ж таки вона виготовлялася не скіфами, а грецькими ювелірами, котрі досконало опанували стиль скіфського мистецтва. Цікаво, теж у дискусійному плані, подані в цьому розділі й сармати, що змінили скіфів у Північному Причорномор'ї. Яскраво й різнобічно розповідається про побут і взагалі матеріальну культуру скіфів і сарматів, відображено їхній духовний світ.

На високому професійному й літературному рівні написаний членом-кореспондентом НАНУ С. Д. Крижицьким 3-ій розділ «Античні держави Північного Причорномор'я». У ньому багато уваги приділено історії вивчення грецьких полісів Причорномор'я, що налічує в нашій країні більше двох століть. Досить стисла загальна історія античних держав півдня сучасної України конкретизується й доповнюється в розділах про окремі поліси та царства. Широко залучаються писемні джерела, часто і завжди доречно цитуються грецькі автори, а також декрети, епіграфічні пам'ятки тощо. Докладно і предметно висвітлено в 3-му розділі побут, архітектуру, взагалі мистецтво греків, що населяли античні держави Північного Причорномор'я. Чимало уваги приділено їхнім віруванням і культам.

Друга книга «Давньої історії України» починається розділом «Давні слов'яни» (Д. Н. Козак — § 1 — 5, О. В. Симоненко — § 6). Беззаперечною позитивною рисою розділу є те, що автори не обмежуються південним регіоном розселення східних слов'ян (нинішня Україна), а ведуть розповідь на широкому тлі історії східного слов'янства, і Європи взагалі. Принагідно зауважу, що цей принцип тією чи іншою мірою витримано в усьому двотомнику. На мій погляд, надзвичайно складно у навчальному посібнику розповісти про походження слов'ян та їх прабатьківщину, оскільки багато питань тієї теми ще й досі залишаються дискусійними. Є серед них і такі, що їх сучасна наука не в змозі розв'язати.

Д. Н. Козак добре впорався із своїм нелегким завданням. Огляд літератури з проблем походження й прабатьківщини слов'ян є стриманим і об'єктивним, а характеристика джерел — науково зваженою. Мабуть, варто було б сказати, що сучасна наука не так беззаперечно, як учені минулих років, ототожнює венедів із слов'янами. Найімовірніше, слов'яни I — IV ст. належали до величезного поліетнічного масиву, який Пліній, Тацит і Птолемей назвали загальним терміном «венеди». Те ж саме стосується й антів — дослідження останніх років свідчать, що візантійські автори далеко не завжди, як це вважалося донедавна, називали антами східну гілку слов'ян. У візантійських джерелах VI ст. під цим ім'ям нерідко виступають слов'яни західні. Вважаю, що серед творців найбільш поширених теорій слов'янської прабатьківщини необхідно було згадати П. М. Третьякова.

У розділі «Давні слов'яни» стисло і виразно охарактеризовано східнослов'янські археологічні культури, серед яких одне з перших місць відведено черняхівській. Слушно наголосивши на поліетнічності черняхівської культури, Д. Н. Козак чомусь не згадав про існування думки (і, здається, небезпідставної), згідно з якою політичним виявом цієї культури була Готська держава. Розселення слов'ян у Східній Європі в другій половині I тис. н. е., на мій погляд, варто було б почати з відомих текстів «Повісті временних літ».

Хоча один з розділів і називається «Археологічні культури слов'ян напередодні утворення державності», загалом у центрі уваги автора — середньовічна людина. Д. Н. Козак вдало синтезує свідчення археологічних і писемних джерел, широко залучає дослідження останніх років. Це ж саме стосується останнього, 6-го параграфа «Кочовики раннього середньовіччя в Причорноморському степу». У розділі добре реконструйовано матеріальну й духовну культуру східних слов'ян докиївської доби. Невелике зауваження до § 6: автор пише, що Хозарський каганат впав під ударами печенігів і огузів. Тим часом А. П. Новосельцев на матеріалі арабських джерел (Ібн-Хаукаль, Мукаддасі) припустив, що 968 р. військо Святослава Ігоревича здійснило свій другий похід проти хозар і завдало вирішального удару каганатові. Слід було б згадати цю думку видатного кавказознавця.

Другий, і заключний, розділ 2-ї книги «Давньої історії України» (П. П. Толочко — § 1 — 2, 4 — 5, 9; О. П. Моця — § 3, 6 — 8) має назву «Київська Русь». У вступі до нього розкривається історичне значення Давньоруської держави та показано її вклад у всесвітню історію. Ось, наприклад, як стисло і точно визначено політичну форму Київської Русі: «Ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. В 30-ті роки XII ст. вона вступила в період феодальної роздробленості... Видозмінюючи свою федеральну структуру, вона проіснувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників» (с. 80).

Стисло й чітко подано історіографію Київської Русі як процес еволюції й становлення думок, боротьби гіпотез і концепцій. Так само розглянуто і джерела, причому чільну увагу приділено, звичайно, літописам. Автор не уникає дискусій із сучасниками, піддавши справедливій, на мою думку, критиці погляди відомого тюрколога О. Й. Пріцака, котрий «охозарив» історію творення східнослов'янської держави: в нього полянське племінне об'єднання мало начебто хозарське походження, так само, як і засновник стольного града Русі Кий...

Політична історія Давньоруської держави розділена на періоди з основними закономірностями етнокультурного, політичного та економічного розвитку східнослов'янського суспільства. Автори не кидаються у модну нині крайність, коли немовби не помічається феодальний характер давньоруського, а згодом і українського середньовічного суспільства. 3-й параграф розділу 2-го названо: «Період раннього феодалізму». Як на мене, з наукового погляду найбільший інтерес викликають сторінки, присвячені феодальній роздробленості на Русі (§ 4) — проблемі, провідним фахівцем з якої, причому не лише в Україні, є П. П. Толочко. Тому його бачення складного й суперечливого періоду історії Київської Русі цікаве як для істориків-професіоналів, так і для загалу читачів.

П. П. Толочко справедливо вважає, що Давньоруська держава зовсім не розпалася з початком роздробленості, а лише змінила форму: стала федеративною. Вчений вважає, що руська державність і етнокультурна спільність збереглися і зміцнювалися у XII — XIII ст. «Це дуже важливий момент, — пише він, — бо якщо на першому етапі існування Київської Русі силою, котра сприяла етнічній згуртованості східного слов'янства, виступала держава, то на другому однією з умов державної єдності стала саме ця руська етнічна спільність» (с. 112). На відміну від ряду істориків, які вважають, що за часів роздробленості Давньоруська держава не мала єдиного центру, П. П. Толочко стверджує, що сама заплутана й суперечлива історія XII — XIII ст. «засвідчує федеративну форму управління на Русі з провідною роллю і значенням київського столу» (с. 113).

Конкретно і разом з тим проблемно розповідається в розділі «Київська Русь» про історію земель і князівств Південної Русі доби роздробленості, висвітлюється соціально-економічний розвиток країни, причому з урахуванням новітніх досягнень українських археологів. Заслугує на особливу увагу § 7 цього розділу «Етнічний розвиток», в якому О. П. Моця обстоює тезу про існування давньоруської народності й подає стислий нарис її етнокультурного розвитку. Багато уваги приділено ідеї єдності цієї народності. Автор відзначає, що ця ідея набула найбільшого поширення у феодальних верхах (рід Рюриковичів, бояри), і це зрозуміло. Адже в середньовічних суспільствах саме феодальна еліта — носій етнічних (національних) ідей, і Русь не була в цьому відношенні винятком. Розділ «Київська Русь» завершується яскраво написаними параграфами «Міжнародні зв'язки» та «Культура».

Гідно увінчують двотомну працю написані П. П. Толочком «Висновки». Хочеться навести заключні слова цієї праці: «Давня історія України подається не як проста сума подій, що відбувалися в окремі епохи й періоди, а як органічно спадковий розвиток конкретних племен, народів і суспільств, котрі, безперервно розвиваючи традиції своїх попередників, урешті-решт склали підґрунтя українського етногенетичного процесу» (с. 188). Є всі підстави погодитися з цими словами.

Рецензоване видання заслуговує високої оцінки — воно стоїть на рівні кращих досягнень європейської науки. «Давня історія України» дуже багато й різноманітно ілюстрована (художники М. М. Ієвлев, П. Л. Корнієнко) — це реконструкції житла, одягу, озброєння тощо, малюнки предметів матеріальної культури, фотографії коштовностей і архітектурних пам'яток. Обидві книги оформлені таким чином, що текст суроводжується паралельним зображувальним рядом, а це полегшує сприйняття змісту і є особливо корисним для навчального посібника. Слід згадати добрим словом видавництво «Либідь» (головний редактор літератури з духовного відродження України та історико-філософських наук С. В. Головка, редактор С. О. Васильченко), що підготувало й видало книжку кваліфіковано, на високому художньому й поліграфічному рівні.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)